

بررسی فرمالیستی غزلیات امیر خسرو دهلوی در نگاره‌های نسخه خطی مصور سال

۹۶۶

چکیده

نقد فرمالیستی از جمله رهیافت‌های انتقادی پویایی است که با دوری جستن از رویکردهای فرامتنی و تمرکز بر سازوکارهای درون‌متنی و تحلیل آفرینش‌های ادبی، بوطیقای ادبی را از وابستگی به سایر شاخه‌های دانش بشری رها ساخته و تأمل در ادبیت یا جوهر هنری و به عبارتی تبیین ابعاد زیباشناختی آثار ادبی را مدنظر محققان و منتقدان قرار داده است. با توجه به رواج پژوهش‌های صورت‌گرایی در نقد آثار ادبی در دهه‌های اخیر، این مقاله در نظر دارد با بررسی غزلی از امیر خسرو دهلوی بر پایه مطالعات کتابخانه‌ای و به شیوه توصیفی، تحلیلی در چشم‌اندازی صورت‌گرایانه، به مختصات و امتیازات زبانی، آوایی، محتوایی، وزنی و زیبایی‌شناختی این غزل بپردازد. در این جستار شکل و ساختار غزلی از امیر خسرو دهلوی با مطلع زیر به یاری نشانه‌های درون‌متنی بازخوانی شده است:

ابر می‌بارد و من می‌شوم از یار جدا
چون کنم دل به چنین روز ز دلدار جدا

بن‌مایه این غزل در ساختار عمودی «فراق معشوق» است که مضمون حرکت، عبور، گذر، دگرگونی و رفتن در همه بیت‌های غزل از آغاز تا پایان گسترش یافته و جریان پیدا کرده است و پیوندی که میان ابیات این غزل دیده می‌شود ساختاری اندام‌وار را پدید آورده است. فرمالیست را می‌توان در نگاره‌های نسخه مصور امیر خسرو دهلوی نیز مشاهده کرد.

اهداف پژوهش:

۱. بررسی فرمالیستی غزلیات امیر خسرو دهلوی.
۲. بررسی فرمالیستی نگاره‌های نسخه مصور امیر خسرو دهلوی.

سؤالات پژوهش:

۱. غزلیات امیر خسرو دهلوی دارای چه مختصاتی است؟
۲. نگاره‌های نسخه مصور امیر خسرو دهلوی دارای چه مختصات زیبایی‌شناختی است؟

کلیدواژه‌ها: فرمالیسم، زبان، موسیقی، امیر خسرو دهلوی، ساخت‌گرایی.

مقدمه

امیرخسرو دهلوی (۶۵۱-۷۲۵) طوطی زبان‌آور هند از شاعران بنام پارسی‌گوی و بزرگ‌ترین شاعر شبه‌قاره هند امیرخسرو است که برخی وی را «سعدی هندوستان» نامیده‌اند. هرچند در گونه‌های مختلف شعر و نثر مهارت داشت، اما شاهکار ادبی وی غزلیات است که واژگان سلیس و معانی دقیق را با هم در خود آمیخته است. «سبک امیرخسرو را می‌توان طلیعه سبک هندی دانست که در بیشتر غزل پیرو سعدی بود (نفیسی، ۱۳۸۱: ۱۷). با وجود روند روبه‌رشد پژوهش پیرامون ساخت‌گرایی در دو دهه اخیر، کوشش قابل‌توجهی در زمینه زبان غزلیات امیرخسرو دهلوی از دیدگاه فرمالیسم صورت نگرفته است؛ درحالی‌که امیرخسرو بیش از شاعران هم‌عصر یا بعد از خود به «فرم» توجه دارد. از دیدگاه شکل‌گرایان وظیفه هنرمند چیزی جز ایجاد فرم نیست و وظیفه فرم هم چیزی جز احتمالات و تداعی‌ها نیست (شفیعی‌کدکنی، ۱۳۸۶: ۳۷)؛ بنابراین نحوه به‌کارگیری زبان توسط هنرمند با نوع به‌کارگیری آن از سوی دیگران متفاوت است و هنرمند سعی دارد تا اسیر محدودیت مفهومی زبان عادی نشود. امیرخسرو یکی از شاعران هنرمندی است که زبان ادبی را به شکلی متفاوت به‌کار گرفته است. در غزلیات امیرخسرو به‌دلیل سرشاربودن ارتباطات ساختاری آشکار و نهان هنری، بیشترین قابلیت‌ها برای تفسیر و نقد صورت‌گرایی زبان وجود دارد.

تاکنون نوشته‌های فارسی فراوانی درباره نظریه فرمالیسم و ویژگی‌های آن و اعمال این نظریه بر متن ادبی خاص انتشار یافته است که بی‌تردید یکی از مهم‌ترین آن‌ها کتاب موسیقی شعر شفیعی کدکنی (۱۳۵۸) است. این کتاب از ورود به حوزه الفاظ و اصطلاحات پرهیز کرده و براساس جوهر نظریه فرمالیسم و با بهره‌گیری از زبان و تعبیرهای علوم ادبی بومی، تحلیل‌های دقیقی ارائه داده است. کوروش صفوی نیز در کتاب «از زبان‌شناسی به ادبیات» جلد یکم (۱۳۷۱) و جلد دوم در سال (۱۳۸۰) مباحث فرمالیستی را با توجه به رویکرد زبان‌شناسیک دنبال کرده است. همچنین حسین پاینده در بخشی از کتاب «نقد ادبی و دموکراسی» (۱۳۸۱) و در تألیف و ترجمه مقالات متعدد به این رویکرد پرداخته است. سیروس شمیسا نیز در کتاب‌های خود از جمله «نقد ادبی» (۱۳۹۱)، «نگاهی به سهراب سپهری» (۱۳۷۳) و «نگاهی به فروغ فرخزاد» (۱۳۷۴) درباره نقد فرمالیستی مطالب ارزشمندی را نوشته است. در این زمینه می‌توان به کتاب‌های دیگر از جمله «نقد ادبی و کاربرد آن‌ها در ادبیات فارسی» تسلیمی (۱۳۸۸) و «آیین صورتگری با تأملی در فرمالیسم و کاربرد آن در شعر معاصر فارسی» اثر طاووسی (۱۳۹۱) اشاره کرد. بشیری و خواجه‌گیری نیز در مقاله «بررسی سه غزل سنایی بر پایه نقد فرمالیستی با تأکید بر آرای گرامون و یاکوبسن» انسجام اثر ادبی را حاصل روابط درون‌متنی دانسته‌اند.

این پژوهش به شیوه توصیفی - تحلیلی است؛ گام نخست در این عرصه دستیابی به منابع اصلی و وقوف مستقیم بر دیدگاه‌ها و نظریه‌های فرمالیست‌ها در آغاز قرن بیستم بود؛ که به‌صورت کامل در بین کتب مفید ترجمه شد و مقالات در سامانه‌های معتبر اینترنتی موجود است؛ مانند آثار رامان سلدن، ایرنا مکاریک، چالرز برسلر و دیگران. مهم‌ترین نکته بعدی جستار و نمونه‌گزینی غزلی از امیرخسرو دهلوی بود که به استناد آن بتوان مبانی نظریه فرمالیسم روسی را بر آن پیاده کرد. اطلاعات لازم درباره این مسئله در بخش بعدی پژوهش ذکر گردیده است.

نتیجه‌گیری

فرمالیسم سیرشناسی ادبیات را از مسیر اصالت مؤلف به اصالت متن می‌کشاند و با این کار زبان را به‌عنوان یکی نظام با تمام داشته‌های آوایی، زیبایی‌شناختی و موسیقایی آن در رأس اهمیت خود قرار می‌دهد. در غزلی از امیرخسرو که بازخواندیم، پیوند میان واژه‌ها، ردیف، کلمات، صورخیال، موسیقی و جنبه‌های زیبایی‌شناسی غزل سبب خلق ویژگی

هنری (وجود مفهوم) در ساختمان اثر شده است که آن را از پریشانی و گسست رهنانیده و انسجام درونی خاصی به فرم و ظاهر و محتوای غزل داده است و پیوندی اندام‌وار میان اجزای این غزل به وجود آورده است. تمام اجزاء و عناصر و تصاویر این غزل پیرامون یک درون‌مایه یا مضمون واحد گرد آمده است و امیرخسرو با به‌کارگیری هنرمندانه نکات دقیق فنی و بلاغی و در خدمت گرفتن وزن و ردیف به‌ویژه به ساختاری یک‌دست و منسجم رسیده است. غزل مورد بررسی دارای ساختاری هماهنگ است و بی‌شک هماهنگی میان عناصر سازنده آن اعم از زبانی، آوایی و زیبایی‌شناختی موجب موفقیت شاعر در انتقال احساس و عاطفه اندوه خود به مخاطبان شده است. در سطح زبانی به‌کارگیری واژگانی با بار عاطفی منفی و نیز برقراری روابط معنایی مختلف میان آنان و در سطح موسیقایی با انتخاب وزن سنگین، کشیده و جویباری (فاعلاتن) و در سطح ادبی با تصاویر متناسب با محتوا فضای آکنده از غم و حسرت و اندوه را ترسیم کرده است. از دیگر ویژگی‌های بسیار نامحسوس اما تأثیرگذار و ماندگار بر ذهن و اندیشه مخاطب جهت مقبولیت غزل استفاده از زبانی ساده و صمیمی و گفت‌وگویی درونی با حالتی بسیار عاطفی است که در فرم و ساختار این شعر در تمام ابعاد تأثیر گذاشته است.

منابع و مآخذ:

- آبرامز، مایرهوراد. (۱۳۸۴). فرهنگ اصطلاحات ادبی. ترجمه: مهدی شهسواری، تهران: فرهنگ احمدی، بابک. (۱۳۷۲). ساختار و تأویل متن. ج ۱، نشانه‌شناسی و ساختارگرایی، چ ۲، تهران: مرکز. اتونی، بهروز. (۱۳۸۲). «آشنایی‌زدایی در غزل حافظ». روزنامه همشهری، شماره ۱۱، ۳۲۹۹، بهمن، ضمیمه ادبیات. برتنس، هانس. (۱۳۸۳). مبانی نظریه‌های ادبی. ترجمه: محمدرضا ابوالقاسمی، تهران: نشر ماهی. پاینده، حسین. (۱۳۸۵). نقد ادبی و دمکراسی. تهران: نیلوفر. پورنامداریان، تقی. (۱۳۸۱). سفر در مه. تهران: نگاه. تودروف، تزوتان. (۱۳۸۵). نظریه ادبیات: متنی‌هایی از فرمالیست‌های روس. مترجم: عاطفه طاهایی، تهران: شرکت انتشارات اختران کتاب. چخوف، آنتوان. (۱۳۹۲). مرغ دریایی. ترجمه: کامران فانی، چ ۲، تهران: قطره. حسن‌لی، کاووس. (۱۳۸۲). گونه‌های نوآوری در شعر معاصر ایران. تهران: ثالث. حسن‌لی، کاووس. (۱۳۸۷). «بازخوانی فرمالیستی غزلی ازبیدل». نقد ادبی، دوره ۱، ش ۲، (۸-۲۹). ذوالفقاری، محسن و همکاران. (۱۳۹۷). «بررسی فرمالیستی شعر ارغوان از هوشنگ ابتهاج در سه حوزه زبان موسیقی و زیبایی‌شناسی». فنون ادبی، س ۱۰، ش ۳، ۴۸-۳۱. رئیس‌بهان، مصطفی. (۱۳۸۸). «عناصر بلاغی در شعر امیرخسرو دهلوی». پیک نور، دوره ۷، ش ۱، ۴۷-۵۸. زرین‌کوب، عبدالحسین. (۱۳۵۷). ارسطو و فن شعر. تهران: امیرکبیر. (۱۳۸۹). با کاروان حله. چ ۳، تهران: اساطیر. دهلوی، امیرخسرو. (۱۳۶۱). دیوان. به تصحیح: سعید نفیسی، تهران: جاویدان. شفیعی‌کدکنی، محمدرضا. (۱۳۶۶). شاعر آینده‌ها. تهران: آگاه. (۱۳۷۷). صورخیال در شعر فارسی. چ ۳، تهران: آگاه. (۱۳۸۳). ادوار شعر فارسی. چ ۲، تهران: سخن. (۱۳۸۶). موسیقی شعر. چ ۱۰، تهران: آگاه. (۱۳۹۱). رستاخیز کلمات. تهران: سخن.

- شمیسا، سیروس. (۱۳۸۶). نقد ادبی. چ ۲، تهران: میترا.
- صفوی، کوروش. (۱۳۷۳). از زبان‌شناسی به ادبیات. ج ۱، نظم، تهران: مرکز.
- (۱۳۸۳). از زبان‌شناسی به ادبیات. تهران: سوره مهر.
- عباسلو، احسان. (۱۳۹۱). «نقد صورت‌گرایانه». کتاب ماه، ش ۶۵، پیاپی ۱۷۹، ۹۸-۹۳.
- فولادی، علیرضا. (۱۳۸۷). «نقد گرانیگاهی، روشی برای نقد فرمالیستی شعر». فصلنامه نقد ادبی، دوره ۱، ش ۳، ۱۶۳-۱۳۷.
- فتوحی، محمود. (۱۳۹۵). بلاغت تصویر. تهران: سخن.
- کرمی، محمدحسین و مرادی، محمد. (۱۳۹۵). «بررسی میزان تأثیر محتوای اشعار بر انتخاب وزن قصاید فارسی پیش از مغول». فنون ادبی، دوره ۸، ش ۴، ۱۷-۳۲.
- کوپال، عطالله. (۱۳۹۱). «ناکارآمدی فرمالیسم در رویکردهای نقد ادبی معاصر». فصلنامه پژوهش‌های ادبی، س ۹، ش ۳۶، ۳۷، ۱۸۵-۱۶۵.
- مقدادی، بهرام. (۱۳۷۸). فرهنگ اصطلاحات نقد ادبی. تهران: فکور.
- موکاروفسکی، یان. (۱۳۷۳). زبان معیار و زبان شعر. ترجمه: احمد اخوت، جلد ۲، اصفهان: کتاب شعر.
- نصیرالدین طوسی، محمد. (۱۳۶۷). اساس الاقتباس. تهران: دانشگاه تهران.
- نفیسی، علی‌اکبر. (۱۳۸۱). فرهنگ نفیسی. چ ۳، تهران: معین.
- وحیدیان کامیار، تقی. (۱۳۸۳). «ویژگی‌های شگفت‌انگیز اوزان شعر فارسی». فصلنامه تخصصی ادبیات فارسی، دانشگاه آزاد اسلامی مشهد، ش ۱ و ۲، ۱۹-۳۴.
- Hasaan,R. (۱۹۸۵). Method in structural linguistics, press Axford university